

Karma ja dharma tõlkimisest *Mūlamadhjamakakārikā* näitel

Andres Herkel

Karma ja dharma kuuluvad nende väheste budismi alusmõistete hulka, mis peaksid ka eesti lugejale sedavõrd tuttavad olema, et nende tõlkimiseks puudub hädavajadus. Samal ajal on aga Linnart Mälli tõlketööd loonud hea aluse selleks, et võimaluse korral otselaenudest loobuda.

Karma pole ju midagi muud kui 'tegu' ja siin-seal populaarsetes väljaannetes kasutatud väljend „karma seadus“ võib oma esoteeriliste seostega tihti eksitav olla. Karma mõiste puhul on probleem hoopis selles, et samast verbijuurest *Kṛ* on eriti Nāgārdžuna *Juurvärssides* (*Mūlamadhjamakakārikās*) tuletatud hulk haakuvaid mõisteid, mida oleks ideaalis samuti hea tõlkida verbi 'tegema' tuletistega.

Dharma pärineb verbijuurest *DHṛ* ('kandma', 'seadma'), millega on lood vastupidi, sest tuletisi on napilt, aga dharma mõiste ise on mitmetähenduslik. Sageli tuleb konteksti järgi aru saada, kas mõeldud on Buddha õpetust tervikuna või hoopis dharmat kui psüühika algüksust. Ehkki Mälli tõlketraditsioonis juurdunud 'seadmus' on tõsisele orientalistikahuvilisele mõlemal juhul mõistetav, ei pruugi see iga lugeja jaoks sobida ja siin on täpsustused vajalikud.

Selles artiklis vaatleme, millised on eesti keele võimalused tõlkida verbijuure *Kṛ* erinevaid tuletisi võimalikult ühtlaselt, ja uurime dharma mõiste erinevaid tähendusi *Juurvärssides*. Lõpuks teeme tõlkekatkendeis kogunenud näidete põhjal mõned üldistused karma ja dharma mõistete sidumiseks, nagu Nāgārdžuna selleks põhjust annab.

Karma ja sellega seotud mõisteparv

Kui karmat saab läbivalt tõlkida kui 'tegu', siis *Juurvärsside* VIII peatükis „Teo ja tegija katsetamine“, aga ka mujal leidub hulk mõisteid, mis eeldavad sellele lähedast tõlkevastet. Nende lühikataloog ja esinemine erinevates MMK peatükkides on selline:

karāṇa — tegemine: XXIV, 17

karma — tegu: II, 19; VIII, 1–3, 9–13; X, 1; XVII, 2–3, 5–6, 10, 14–18, 20–23, 25–27, 30, 32–33; XVIII, 5; XXVI, 1; XXVII, 11

karmaṇa — tegu: X, 1

kartavya — tehatulev: XXIV, 33, 37

karṭṛ — tegija: II, 19; VIII, 2–4, 8, 13; X, 1; XVII, 28–30, 32–33; XXIV, 17

kāraka — tekitaja: VIII, 1, 3, 7, 9–12; XXIV, 37; XXVI, 10

kāraṇa — tegur (põhjus): IV, 1–4, 6; VIII, 4, 12; XI, 7; XXIV, 17

kārya — tehtu (tulemus, tagajärg): IV, 6; VIII, 4; XI, 7; XII, 1; XXIV, 17

kriyā — tegusus: I, 4; VIII, 2, 4–6; XXIV 17, 37

rūpakāraṇa — kehategur: IV, 1–3

saṃskārāḥ — meeletegurid: IV, 7; XIII, 1; XVI, 4–5

saṃskṛta — koostegev, koostoimiv: VII, 1–3, 33; XXV, 5, 13

Eriti tähtsad mõisted on *kāraṇa* ja *kārya*, mis tavaliselt antakse tõlgetes edasi kui 'põhjus' ja 'tagajärg'. Ehkki *kāraṇa* on üks paljudest õige nüansirohketest põhjuslikkuse mõistetest, ei sisaldu see *Juurvärsside* põhjuslikkusele pühendatud avapeatükis, vaid tuleb mängu just teo ja tegija katsetamisel VIII peatükis.

*hetāv asati kāryaṃ ca kāraṇaṃ ca na vidyate /
tadabhāve kriyā kartā kāraṇaṃ ca na vidyate //*

Kui põhjust ei ole, siis tehtut ja tegurit ei leidu.

Kui neid pole, siis ei leidu ka tegusust, tegijat ega tegemist.

(MMK VIII, 4)

Niisiis, *kāraṇa* on 'tegur' ja *kārya* on 'tehtu'. Kui vaadata põhilisi tõlkeid, siis Kalupahanal (1991: 182) on see mõistepaar *sufficient condition* ja *effect*, Bugault'l (2002: 120) *cause* ja *effet* ning Sideritsil ja Katsural (2013: 93) *causal condition* ja *effect*. Seega pole põhjust kahtlustada, et *Juurvärsside* tõlgetes püütakse tingimata järgida sanskriti keele etümo-

loogilisi nüansse. Eesti keeles on see võimalik ja seda võib teha, mis aga ei tähenda, et muudmoodi ei saa tõlkida. Kui võtta verbijuure *KṚ* asemel mõni teine, näiteks *BHŪ* ehk 'olema', siis jõuame kramplikult ühte joont hoides pigem veidrustereni.

Kāraṇa ja *kārya* kasutamise puhul tuleb küsida, mille poolest nad erinevad mõistetest nagu *hetu* ('põhjus') ja *phala* ('vili', 'tagajärg'). Sellest on tähelepanuväärse, tekstianalüüsil põhineva artikli kirjutanud Krishna Del Toso (2007), kes jõuab järeldusele, et *kāraṇa* ja *kārya* on Nāgārdžunal eeskätt sisemine eksistentsiaalne põhjus ning selle tagajärg just sellises tähenduses, nagu nähakse budismis tegude mõju meie psüühilisele seisundile, saatusele ja tulevastele ümbersündidele. Seega moodustavad verbijuure *KṚ* tuletised karmaga seotud mõistevõrgustiku, millel on sanskriti keeles väga selge sisemine seos, aga mida tõlked enamasti ei edasta.

Nāgārdžuna tegeleb VIII peatükis talle omasel moel *KṚ*-juureliste ja muude mõistete absurdini viimisega ning kuna mõisted on omaolekult tühjad, siis saab äärmisel juhul toimida vaid nende vastastikune sõltuvuslikkus.

*pratītya kārakāḥ karma taṃ pratītya ca kārakāḥ /
karma pravartate nānyat paśyāmaḥ siddhikāraṇaṃ //*

Tekitaja sõltub teost ja tegu sõltub tekitajast.
Me ei näe tegu võrsumas muu teguri võimestumisega.
(MMK VIII, 12)

Karma mõiste juurde tullakse tagasi eriti XVII peatükis „Teo ja vilja katsetamine“. Sellega on seotud terve rida selgitavaid mõisteid, mis kirjelavad üleminekut ühest olemisest või elust teise, näiteks *pratisaṃdhi* (XVII, 17; XXIV, 18, 36, 40) ehk 'uuestisündimine' või 'taasühinemine', samuti *avipraṇāśa* (XVII, 14–15, 20), mis osutab (tehtud tegude) 'vääramatule vaele' uuestisündide mõjutamiseks.

Karmaga seotud rikkalikus transformatsioonisõnavaras on aga vaid üks mõiste, mis pärineb *KṚ*-juurest. See on budistliku psühholoogia põhisõnavarasse kuuluv *saṃskārāḥ*, mis esineb enamasti mitmuses. Ainsuses võiks see olla 'koos või kokku tehtu'. *Ida mõtteloo leksikon* annab *saṃskārāḥ* vastena 'meeleolud' (Mäll, Läänemets, Toome, 2006: 83). *Juurvärsside* puhul on minu meelest sobivam 'meeletegurid'.

Selle mõiste ajalugu on India õpetustes rikkalik, muuhulgas tähistab *saṃskāra* hinduistlikke üleminekuriitusi, nagu sünni või lapsepõlve ja elu eri etapid. Budismis on meeletegur mingi selline algüksus või impulss, mille kaudu antakse edasi tegudest tingitud mõju. Sõltuvusliku tekkimise ahelas on *saṃskārāḥ* lüli, mis kannab meie eelmise elu mõjud üle käesolevasse elusse.

Kui karma esineb budistlikes tekstides ainsuses, siis seda silmatorkavam on *saṃskārāḥ* mitmus. Kohati tundub karma tõlkimine ainsuses 'teoks' isegi pentsik, sest tegusid — mis päriselt sooritatud tegude kõrval hõlmavad ka sõna ja mõttega tehtud tegusid — on ju meeletult palju. Samas kohtame budismis arusaama, et mitte kõik elus tehtud teod ei lähe edasi, vaid ainult üksainus, mis jääb surma hetkel pinnale ja kandub edasi (Kalupahana 1992: 254). Sellepärast tekib taasühinemisel „üksainus“ (MMK XVII, 17).

Seega on *saṃskārāḥ* termin, mis salapäraseks jäävat karma seadust arvukate, teoorias ilmselt lõpmatute toimet avaldavate meeleteguritega rikastab.

Etümoloogiliselt on *saṃskārāḥ* mõistele lähedane *saṃskṛta* — 'koostegev' või 'koostoimiv' (MMK, VII, 1–3, 33; XXV, 5, 13). Budismis on see miski, mis toimib kogu aeg, sest pole vaibunud. Sellest tuleneb ka nende dharmade tähistus, mis ei ole vaibunud, vaid jätkavad koostoimet (*saṃskṛta-dharmāḥ*). Ühtlasi tähistab *saṃskṛta* ka kokku pandud haritlaskeelt ehk sanskritti.

Vahest kõige lihtsam on avada kahe *KṚ*-juurelise mõiste seost sedaviisi, et meeletegurid (*saṃskārāḥ*) on koostoimiva ehk koostehtu (*saṃskṛta*) koostisosad.

Dharma ja selle eri tähendused

Otto Rosenbergi saja aasta tagune raamat budistlikust filosoofiast eristab dharma mõiste seitset erinevat tähendusrühma: (1) omadus, atribuut, predikaat; (2) substanttsiaalne kandja, teadvuse üksikelemendi transtsendentaalne substraat; (3) element kui teadvustatud elu koostisosa, (4) nirvaana ehk dharma kui Buddha õpetuse objekt; (5) absoluutne, tõeliselt reaalne jne.; (6) õpetus, Buddha religioon; (7) asi, aine, objekt, nähtus (Rosenberg 1918: 83).

Sellest pisut üleliia Euroopa filosoofia terminitega küllastatud, kuid väga olulisest kokkuvõttest lähtuvad paljud hilisemad dharma käsitlused, sealhulgas Mälli „Dharma kui tekst ja tekstiloomme mehhanism“ (Mäll 1987; Mäll 1998: 312–315).

Psüühika algosakestena on dharmad mõne koolkonna tekstides rangelt eristatud, loendatud ja kataloogitud. Selline dharmateooria on kõrvalseisja jaoks raskesti mõistetav ja sel puuduvad analoogid teistes kultuurides. Ta võib olla korraga teadvuse element ja teksti element. Edward Conze sõnastuses (1962: 24) on dharmad mõtluse käigus reaalsamad kui see, mida nad tähistavad.

Üldjoontes võib nõustuda, et kõik peamised budoloogias levinud dharma tõlked ja tõlgendused on õiged. Peamiselt laseb mõiste topelt-tähendus dharmal esineda ühekorraga nii üldistusena (õpetus tervikuna) kui ka üksikosa ehk psüühika algelemendina. Järelikult on dharma mõistet *Juurvärssides* raske läbivalt ühesuguse vastega edasi anda, kui just mitte otsustada, et dharma on alusmõistena tõlkimatu.

Siderits ja Katsura (2013) jätaavadki selle sageli tõlkimata, ehkki mitte kõikjal. Seevastu Kalupahana tõlge annab indeksis selge ülevaate, kus on dharma vasteks 'õpetus', kus 'mõiste' ja kus 'hea': *doctrine, concept, good* (Kalupahana 1992: 397). Bugault' (2002) valik on samuti lai: *la doctrine, la loi, les objets mentaux, le bien*.

Selles mitmekesisuses orienteerumiseks on õige üle vaadata konkreetsed kirjakohtad, kus dharma erinevad tähendused avalduvad. Dharma kui õpetuse näiteks sobib ekstravagantne värss XXIV, 12:

ataś ca pratyudāvṛttaṃ cittaṃ deśayituṃ muneḥ /
dharmāṃ matvāsya dharmasya mandair duravagāhatām //
 Sellepärast on tarkade meel seadmuse õpetamisest loobunud,
 arvestades, et taipamatutele pole seadmus hoomatav.
 (MMK, XXIV, 12)

Siin võiks dharma ka tõlkimata jätta, aga veel parem on pakkuda vasteks 'seadmus' — tähendagu see siis õpetust, asjade loomulikku korda jms.

Kuid 'seadmust' ja selle vastandit 'seadmusetust' saab kasutada nendeski kohtades, kus enamik tõlkijaid kasutab mõistepaari *dharma-adharma* edasiandmiseks 'head' ja 'halba'. Näiteks:

*dharmādharmau na vidyete kriyādīnām asaṃbhave /
dharme cāsaty adharme ca phalaṃ tajjaṃ na vidyate //*

Tegususe ja muu sündimata jäämisel ei teata seadmust ega seadmusetust. Kui pole seadmust ega seadmusetust, ei teata ka sellest võrsuvat vilja. (MMK, VIII, 5)

See tähtis kirjakoht annab märku, et niipea, kui me tegude maailmas toimime, peab kaasas käima eetika ja moraalne hinnang. See võib olla lihtsustatult 'hea' ja 'halb', kuid minu arvates pole põhjust loobuda *dharmā-adharma* tõlkimisest just 'seadmuse' ja 'seadmusetuse' abil, sest ka selle mõistepaariga jääb moraalne kompass alles.

Mõnevõrra keerulisem on jääda sama ühtse tõlketava juurde XXIII peatükis, kus kuue tajuvõimega seotud loetelusse kuuluvad kujude, helide, maitsete, puudutuste ja lõhnade kõrval ka dharmad. Nagu heli on kuulmise objekt, on dharma mõistuse objekt. Siin võib dharma tõlkimine 'seadmuseks' olla mõnevõrra võõras ja võiks pigem tõlkimata jääda või tõdeda, et dharma tähendab 'mõistet' või 'märki'. Nāgārdžuna oponent ütleb:

*rūpaśabdarasasparśa gandhā dharmāś ca śaḍvidhaṃ /
vastu rāgasya doṣasya mohasya ca vikalpyate //*
Kuju, heli, maitse, puudutus, lõhn ja mõisted eristatakse
kui iha, viha ja segaduse kuuekordne alus.
(MMK, XXIII, 7)

Nāgārdžuna vastab:

*rūpaśabdarasasparśa gandhā dharmāś ca kevalāḥ /
gandharvanagarākārā marīcisvapnasamṇibhāḥ //*
Kuju, heli, maitse, puudutus, lõhn ja mõisted on vaid
gandharva'de linna näolised, petlikult terendava une taolised.
(MMK XXIII, 8)

Kokkuvõttes pole dharma puhul probleemiks mitte etümoloogiliste tuletiste paljusus nagu karma puhul, vaid mõiste selline mitmetähenduslikkus, mille puhul pole oma filosoofiliselt tähenduselt üle koormatud võõrsõnadega enamasti midagi peale hakata. Eestikeelses tõlketavas

juurdunud 'seadmus' on eri tähenduste edasiandmiseks küllalt sobiv ja paljude eri vastete kasutamist on otstarbekas pigem vältida. Erinevaid tekstikohti kõrvutades jääb mulje, et 'seadmus' on sobiv vaste peaaegu kõikjal, kus dharma esineb ainsuses, ent sobib mõnel juhul ka seal, kus see on mitmuses.

Karma ja dharma kokkukõla

Juurvärsside VIII, 5 pole ainus koht, kus karma ja dharma — tegu ja seadmus — kokku kõlavad. XVII peatükk algab budistliku moraalmaksiimiga:

*ātmasaṃyamakaṃ cetah parānugrāhakaṃ ca yat /
maitraṃ sa dharmas tad bijaṃ phalasya pretya ceha ca //*
Ennast piirava, teisi aitava meele ja sõbralikkuse dharmad
on viljade seemned selle ja järgmise elu jaoks.
(MMK, XVII, 1)

Pole päris selge, kas selles värsis räägib Nāgārdžuna ise, tema kujutletav oponent või on see mõeldud sissejuhatuseks budismi alustõdede vahendamisel. Küll aga on silmatorkav see, et üldise absurdini viimise tuhina juures käib Nāgārdžuna karma ja dharma mõistetega ümber üpris säästlikult. Ta dekonstrueerib muud tähtsad kategooriad kuni inimese minani (*ātman*) välja, aga budismi eetilise alus jääb.

Eriti ilmekalt avaldub see XXIV peatüki värssides 33–37, kus öeldakse, et mitte tühjuse tunnetamine ei tekita maailma mõistmisel probleeme, vaid vastupidi — probleemid algavad tühjuse puudumisega. Võtame sealt sellise värsi:

*dharmādharmanimittaṃ vā yadi te vidyate phalaṃ /
dharmādharmaśamutpannam aśūnyaṃ te kathaṃ phalaṃ //*
Kui aga seadmuse või seadmusetusega märgitud vili on teada,
kuidas saad sa tühjaks mitte pidada seadmuse ja seadmusetuse teket?
(MMK, XXIV, 35)

Ilmselt avaldub siin üks Nāgārdžuna suurimaid paradokse, mida osalt on klaaritud arusaamaga tavatasandi tõest ja ülimest tõest, kuid mida loomulikus keeles lõpuni klaarida ei saagi. Ühelt poolt raputab Nāgārdžuna lahti sõnad, mõisted ja nende külge klammerdumise. Teiselt poolt ei las ta eetilisel aluspinnal jalge alt ära libiseda, ehkki selleks läheb vaja just neid samu mõisteid.

Kui peaaegu kõik *Juurvärsside* nüüdisaegsed tõlkeväljaanded pühendavad kommentaarides palju tähelepanu sellele, milliseid oma aja õpetusi Nāgārdžuna üks või teine väide arvustab, siis minu meelest on siin hoopis huvitavam see, mis juhtus mahajaana arengus pärast Nāgārdžunat. *Juurvärssid* on tiibeti budismi alustekst, milles lähtuvad nii *prāsaṅgika* kui ka *svātantrika* suuna õpetused. Ehkki Nāgārdžuna filosoofia otsib opositsioonide vahel keskteed, lõheneb õpetus hiljem ikkagi vastandlike tõlgenduste vahel ja see ei erine kuigi palju muudest meile tuntud usulõhedest.

Prāsaṅgika peab esmatähtsaks Nāgārdžuna mõtlemismeetodit, mis viib kõigi vaadete tühistamisele. Seevastu *svātantrika* leiab, et moraalne kompass on esmatähtis ja tavatõe juurde tagasi pöördudes tuleb seda silmas pidada. Seega on *svātantrika* jaoks tähtsad just siin osundatud karma ja dharma kokkukõla näited ehk tegude vilju kogudes ei või seaduse teelt kõrvale libiseda. Kahtlemata leiab kumbki suund kaalukaid põhjusi teisele etteheiteid teha — üks metoodiliselt ja teine eetiliselt vaateveerult lähenedes.

Kirjandus

Bugault, Guy 2002. Stances du milieu par excellence (*Madhyamaka-kārikās*) de *Nāgārjuna*. Traduit de l'original sanskrit, presente et annoté par Guy Bugault. Paris: Gallimard

Conze, Edward 2008. Buddhist Thought in India: Three Phases of Buddhist Philosophy. London: G. Allen & Unwin (Esmatrükk 1962)

Del Toso, Krishna 2007. *Kārya* and *kāraṇa* in Nāgārjuna's *Mūlamadhyamakakārikās*. — Annali Università degli Studi di Napoli „L'Orientale“. Vol. 67, pp. 137–156

Kalupahana, David J. 1991. *Mūlamadhyamakakārikā of Nāgārjuna: The Philosophy of the Middle Way*. Introduction, sanskrit text, English translation and annotation David J. Kalupahana. Delhi: Motilal Banarsidass

MMK = *Mūlamadhjamakakārikās de Nāgārjuna avec la Prasannapadā, Commentaire de Candrakīrti*. Publié par Louis de la Vallée Poussin. St.-Petersbourg: Bibliotheca Buddhica IV, 1903

Mäll, Linnart 1987 = Мялль, Л. Дхарма — текст и текстопорождающий механизм. — Труды по знаковым системам (*Sign Systems Studies*) XXI: 22–25

Mäll, Linnart 1998. *Nulli ja lõpmatuse kohal*. (Eesti mõttelugu, 21.) Tartu: Ilmamaa

Mäll, Linnart, Märt **Läänemets**, Teet **Toome**, 2006. *Ida mõtteloo leksikon: Lõuna-, Ida- ja Sise-Aasia*. Tartu: Tartu Ülikooli Orientalistikakeskus

Rosenberg, Otto 1918 = Розенберг О. О. *Проблемы буддийской философии*. Петроград: Издание Факультета Восточных языков Петроградского университета

Siderits, Mark, Shōryū **Katsura** 2013. *Nāgārjuna's Middle Way Mūlamadhyamakakārikā*. (Classics of Indian Buddhism.) Boston: Wisdom Publications